

Польські біженці часів першої світової війни у сучасній історіографії

У статті висвітлюються основні етапи у вивченні польських біженців часів Першої світової війни. Особлива увага приділяється сучасному стану розробки проблематики. Аналізується науковий здобуток вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Ключові слова: польські біженці, Перша світова війна, історіографія, дослідження, організація допомоги.

В статье освещаются основные этапы в изучении польских беженцев времен Первой мировой войны. Особое внимание уделяется современному состоянию разработки проблематики. Анализируются достижения отечественных и зарубежных исследователей.

Ключевые слова: польские беженцы, Первая мировая война, историография, исследование, организация помощи.

Main stages in research of Polish refugees of the First World War are highlighted in the article. Special attention is paid to the current state of development issues. Scientific achievements of native and foreign researchers are analyzed.

Key words: Polish refugees, the First World War, historiography, research, organize support.

Постановка проблеми. Перша світова війна викликала появу сотень тисяч польських біженців у внутрішніх губерніях Російської імперії, поставивши перед країною необхідність розв’язання цілої мережі нових завдань: урегулювання правового статусу, формування структури комітетів з організації евакуації, обліку, харчування, розміщення та лікування біженців – однієї з найбільш незахищених категорій населення.

Можна виділити дві хвилі біженства у роки Першої світової війни. До літа 1915 р. населення прифронтових губерній Російської імперії залишало рідні домівки під впливом страху, прагнучи перечекати бойові дії у сусідніх лісах, селищах або містах. Процес був типовим для інших держав-учасниць війни та проходив без активного втручання влади. Проте після поразок Російської імперії навесні-влітку 1915 р. надзвичайні повноваження, які військові отримали на театрі воєнних дій, зробили можливим масову та примусову евакуацію населення західних губерній країни. Акцент робився на вивозі чоловічого населення призовного віку через побоювання поповнення за його рахунок ворожих армій. Та на практиці домівки залишали цілі родини, у тому числі й через свавілля окремих військових начальників [17, с. 45, 48–53]. Це було характерним для усіх прифронтових губерній Російської імперії, тобто територій сучасних Польщі, Білорусі, Латвії, Литви, України. Біженці різних національностей були зареєстровані в усіх без винятку незайнятих ворогом районах Російської імперії [17, с. 70–72]. Поляки за своєю чисельністю поступалися тільки росіянам (за тих часів термін мав узагальнене значення, розуміючи населення як російське, так і білоруське й українське) [21, арк. 3, 12, 28, 37, 81, 93, 108].

Аналіз актуальних досліджень. Початок вивчення питання відноситься до часів самої війни. Поява робіт була викликана широким резонансом, який біженська тематика одержала у тогочасному суспільстві. Дослідники мали на меті привернути увагу сучасників до проблеми з метою активізації громадян у наданні біженцям підтримки та робили спроби підбиття перших підсумків у справі організації допомоги полякам. Роботи, які з’явилися під час війни, практично не містили аналізу фактів та мали описовий характер. Однак у розпорядженні авторів знаходилась звітна документація комітетів допомоги, газети та журнали тих років, які жваво відгукалися на події, що були пов’язані з біженцями. Безсумнівно, посилання на рідкісні джерела становлять велику цінність для сучасних дослідників.

Жовтнева революція 1917 р. перервала розпочаті дослідження. Аналізуючи історичну літературу радянського періоду, зазначимо, що на даному етапі у контексті вивчення Першої світової війни проблематика була «відсунута» революційними та військово-економічними

сюжетами на другий план. Вона знайшла віддзеркалення у демографічних працях, але лише під кутом зміни демографічної ситуації у Росії. Заслуговує уваги монографія В. Тенгоборського, який в одному з розділів розглядає діяльності «польської буржуазії» у справі допомоги співвітчизникам – «людям не за власної волі евакуйованим до внутрішніх губерній Російської імперії», підраховує кількість *польських біженців*, визначає джерела та об'єм фінансування допомоги [45]. Здебільше, у радянські часи науковці концентрували увагу на питаннях, пов'язаних з участю *польських біженців* у революційному русі. Феномен біженства розглядався епізодично.

У міжвоєнній Польщі на хвилі відновлення державної незалежності відбувався процес започаткування власних наукових традицій та шкіл. У цей час мали місце серйозні дослідження громадської ініціативи в справі допомоги полякам, які постраждали від Першої світової війни, зокрема, *біженцям* [35]. Одним із співавторів праці виступив В. Грабський, який очолював Центральний цивільний комітет губерній Царства Польського (далі – ЦЦК) – організацію, яка опікувалась *польськими біженцями*. У роботі аналізується російське законодавство щодо біженців, визначається їхня кількість, характеризується система задіяних державних інститутів, ґрунтовно досліджується робота польських організацій допомоги жертвам війни. Дослідники підкреслюють, що головною причиною масового *біженства* була політика російських військових.

Увагу іншого дослідника Я. Корнецького привернув розвиток польської освіти в Росії, зокрема, умови і практична діяльність навчальних закладів, які відкривали для *дітей біженців* [36]. Історики Польської Народної Республіки, як і радянські, висвітлювали революційно-класові позиції *польських біженців*. Однак виділялися кілька монографій та статей, у яких зроблена спроба різнобічного й більш глибокого дослідження питання *біженців* [42–44].

Мета статті. У статті приділяється увага вивченню *польських біженців* часів Першої світової війни у сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії, окреслюється масив архівних та опублікованих документів, уведених до наукового обігу, та визнаються пріоритетні напрями досліджень.

Виклад основного матеріалу. З 1990-х рр. починався якісно новий етап у вивченні тематики. Тенденція простежується в узагальнюючих працях з історії Польщі та Першої світової війни. Проблема почала підійматись на міжнародних конференціях.

Відчутний внесок у розвиток історіографії *біженської проблематики* зробили російські дослідники. У першу чергу відзначимо О. Курцева, результати наукових пошуків якого викладені у низці статей [14–15]. По суті, вони стали першою спробою на всьому пострадянському просторі систематизувати наявний щодо становища *біженців* у Російській імперії матеріал і провести всебічне комплексне дослідження. Автор провів ґрунтовний аналіз численних історичних джерел. Серед них фонди російських архівів, звіти про діяльність біженських організацій і журнали їхніх засідань, мемуарна та довідкова література. Безумовно, це стало важливою подією в історіографії питання. Водночас дослідник розглядає біженців усіх національностей, що призводить до недостатньої уваги до поляків. Проте існують роботи, в яких становище *польських біженців* досліджується на матеріалах окремих губерній та регіонів [1; 39].

Однієї з пріоритетних тем для російських істориків Першої світової війни є діяльність Всеросійської земської спілки допомоги хворим та пораненим воїнам (далі – ВЗС) та Всеросійської спілки міст (далі – ВСМ), а також визначення їхнього місця у житті російського державного апарату і суспільства та, зокрема, у системі допомоги біженцям. Для нас вони набувають важливого значення, адже вивчення феномену розуміє під собою не тільки опрацювання механізмів адаптації *поляків* до російського соціуму, який був більш консервативним у порівнянні з Царством Польським, але й навпаки. Крім того, дослідники, залучивши широку джерельну базу, розкривають проблеми взаємин органів земського та міського самоврядування з урядовими структурами, організаційний устрій спілок [2–3; 29]. Варто виділити творчий доробок І. Щерова, який на основі чисельної літератури та джерел розглянув проблему реєвакації *біженців* на батьківщину. Між іншим, простежуючи політику держави стосовно біженського питання у 1914–1917 рр., автор відзначає тенденцію до посилення ролі земських організацій у вирішенні біженського питання з 1915 р. у зв'язку з тим, що держава не могла самотужки впоратись із труднощами, які виникали [30–31].

У статті юриста за фахом А. Ільїна досліджується діяльність та структура Особливої наради з улаштування біженців (центрального офіційного державного органу при МВС, який координував усю роботу з надання допомоги біженцям). Автор розглядає її у контексті інших чотирьох Особливих нарад, які виникли за часів Першої світової війни, та робить ґрунтовний аналіз внутрішньої ситуації в країні, що передувала кризі 1915 р., і подальшим рокам [13]. Із досліджень, присвячених

діяльності організацій допомоги *біженцям*, варто виділити роботу Н. Матвєєвої. Науковець розглядає Комітет Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від військових дій (далі – КТМ) як одне з товариств, що функціонувало під заступництвом членів імператорської фамілії в сфері опіки жертв війни, його практичну діяльність та взаємини з урядовими і громадськими структурами [20].

Зазначимо також, що в останні роки у Росії були захищені дисертації з обраної проблематики [27–28; 32]. Найбільший інтерес становить робота Д. Цовяна, в якій автор послідовно аналізує законодавство, що регулювало становище *біженців*, діяльність Особливої наради з улаштування біженців, ВЗС, ВСМ та КТМ. Питання, віддзеркалені у дисертаційному дослідженні, мають велике значення для розвитку історіографії проблеми. У той же час, зупиняючись на функціонуванні національних організацій, автор приділяє увагу вірменським та єврейським комітетам.

У сучасній українській літературі згадку про *польських біженців* уперше зустрічаємо в роботах І. Лісевича, які присвячені історії польської національної меншини [18–19]. Зважаючи на інші завдання, поставлені у дослідженнях, він лише фрагментарно розглянув окремі питання. Внеском у розробку проблематики стала узагальнююча стаття О. Сердюка, де автор аналізує *біженство* на території України [25]. Одна з перших спроб зробити огляд джерел та літератури з цієї проблеми у вітчизняній історичній науці здійснена Г. Сегедою [23]. *Біженців* вивчає Т. Лазанська [16]. У рамках власного кола наукових зацікавлень окремим питанням окресленої тематики приділили увагу й інші вітчизняні історики. О. Донік, Н. Загребельна та І. Коляда розглянули допомогу *біженцям* як одну зі складових діяльності ВЗС, ВСМ та деяких інших організацій на землях українських губерній [5; 11]. Крім того, Н. Загребельна та Н. Сейко зупинилися на програмних засадах, етапах та формах роботи КТМ [12; 24].

Найбільшої уваги заслуговують роботи Л. Жванко. Історіографічні нариси, аналіз діяльності комітетів допомоги, нормативних актів, сюжети, присвячені *полякам* та написані з використанням широкої джерельної бази, знайшли відображення в її статтях [7–10]. Крім того, дослідниця випустила збірник документів, який включив матеріали українських архівів та періодики. У вступній частині авторка проаналізувала історіографію питання, законодавство та висвітила деякі аспекти допомоги *біженцям* [6].

Тема *біженства* розробляється і білоруськими істориками. Вони окреслюють проблеми перебування біженців із губерній сучасної Республіки Білорусь у тилкових регіонах, становлення організованої системи допомоги на державному рівні, еволюцію та практичну діяльність інституту головноуповноважених з улаштування біженців та перспективи вивчення проблематики [22; 26].

Окремої уваги заслуговує творчий доробок сучасних польських істориків з Інституту історії Люблінського університету імені М. Кюрі-Складовської, передусім М. Коженювського, у роботах яких характеризується чисельний і соціальний склад *польських біженців*, проводиться аналіз їхнього становища, розглядаються питання, пов'язані з діяльністю організацій, що надавали допомогу полякам, та її ефективність, вивчається організація побуту, працевлаштування, навчання та дозвілля в евакуації. Наведені таблиці становлять інтерес з точки зору масштабів біженства. Автори головним чином спираються на дані польських архівів та польської преси [37–38]. Привертають увагу статті Т. Мондзика, який досліджує діяльність польських комітетів допомоги жертвам війни – співорганізаторів допомоги *біженцям-полякам* у Росії [40–41].

Інтерес до феномену біженства спостерігаємо і в англійській історіографії. Професор Манчестерського університету П. Гетрелл вивчав *біженство* як комплексне явище у суспільному житті Російської імперії відповідного періоду. Він провів кропітку та плідну роботу зі збору й вивчення матеріалів і розробив оригінальний підхід до окресленої проблематики. У кожному з восьми розділів своєї праці «Вся імперія у русі: біженці у Росії під час Першої світової війни» автор з різних ракурсів дивиться на проблеми біженства: військового, політичного, географічного та навіть гендерного. П. Гетрелл показав, як біженство сколихнуло всю імперію, її повсякденний устрій. Він звернувся до проблеми вивчення різних національних груп, у тому числі й *поляків*, яким, однак, присвятив лише декілька сторінок своєї праці [33]. Цікавими є зауваження щодо консолідації національної свідомості *біженців*, котрі відчували свою «інакшість» серед місцевого населення внутрішніх губерній країни. Частина положень цієї роботи опублікована у статтях [4; 34]. Окрім нового наукового ракурсу цінність роботам надає комплекс зарубіжної літератури, на яку посилається автор.

Висновки і перспективи подальших досліджень. В історіографії питання доцільно виділити три основні періоди, яким були притаманні свої особливості: дореволюційний, радянський та сучасний. Перші роботи, оприлюднені ще в роки війни, незважаючи на багатий джерелознавчий

матеріал, мали непрофесійний характер. Окремі дослідження, що на сьогодні не втратили своєї наукової ваги, з'явилися у II Речі Посполитій. У той час, як радянські історики переважно зупинялися на участі біженців у революційному русі. Лише у Польській Народній Республіці, історіографія якої в цілому розвивалася за канонами радянської, були підготовлені дослідження, автори яких вийшли за рамки революційно-класової позиції біженців.

В історичній літературі останніх років проблематика набула актуальності. Тенденція спостерігається у російській, вітчизняній, білоруській, польській та англійській історіографії. Роботи відзначаються ґрунтовним науковим аналізом, залученням до наукового обігу різних груп джерел. Знайшли відображення питання становлення системи допомоги польським біженцям, розвитку законодавчої сфери, діяльності організацій опіки (державних, громадських, національних), побутові проблеми. Але попри очевидні досягнення дослідників, деякі аспекти їхнього перебування у внутрішніх губерніях Російської імперії не стали предметом спеціального розгляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апушкіна О. Б., Кривчикова Л. Г. Польские беженцы на территории Рязанской губернии в начале XX века // Материалы и исследования по рязанскому краеведению : сб. науч. работ. – Т. 4. – Рязань, 2003.
2. Асташов А. Б. Организационное устройство и социально-политический состав ВСГ // Постигая историю России. – М., 1997.
3. Асташов А. Б. Союзы земств и городов и помощь раненым в первую мировую войну // Отечественная история. – 1992. – № 6.
4. Гатрелл П. Беженцы в России в годы Первой мировой войны // Исторические записки. – Т. 4 (122). – М., 2004.
5. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. IX.
6. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.). – Х., 2009.
7. Жванко Л. Біженство Першої світової війни: історіографія проблеми чи проблема історіографії? // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 18. – К., 2008.
8. Жванко Л. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні (1914–1918 рр.) // Res Historica. – Lublin, 2010. – Т. 30.
9. Жванко Л. Польські біженці Першої світової війни в Харкові // Формування історичної пам'яті: Польща і Україна : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12 трав. 2007 р. – Х., 2008.
10. Жванко Л. М. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії (1914–1915 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2008. – Вип. XIV.
11. Загребельна Н., Коляда І. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). – К., 2006.
12. Загребельна Н. І. Роль Комітету Її Імператорської Величності Великої Княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. IX.
13. Ильин А. В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 г. – февраль 1917 г.) // Известия высших учебных заведений. – Серия: Правоведение. – 1991. – № 5.
14. Курцев А. Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) // Вопросы истории. – 1999. – № 8.
15. Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916–1917 гг. // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г. – Т. 2. – Белгород, 2007.
16. Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2009. – Вип. XVI.
17. Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.): дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2010.
18. Лісевич І. Т. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). – К., 1997.
19. Лісевич І. Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.). – К., 1993.

20. Матвеева Н. Л. Благотворительность и императорская семья в годы Первой мировой войны. – М., 2004.
21. Російський державний воєнно-історичний архів. – Ф. 13273. – Оп. 1. – Спр. 623.
22. Саматья В. Проблема беженцев в Беларуси в годы Первой мировой войны // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2003. – № 2.
23. Сегеда Г. В. Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. IX.
24. Сейко Н. А. Фундація княжни Тетяни Миколаївни як доброчинна організація періоду I світової війни // Вісник Житомирського педагогічного університету. – 2003. – № 12.
25. Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2002. – Вип. IV.
26. Скалабан В. Белорусские беженцы Первой мировой войны: перспективы изучения // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов : материалы Междунар. науч. конф., Москва, 7–8 сент. 2004 г. – М., 2006.
27. Утгоф В. С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914–1922 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. – СПб., 2003.
28. Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. – М., 2005.
29. Шевырин В. М. Земский и городской союзы (1914–1917): аналитический обзор. – М., 2000.
30. Щеров И. П. Миграционная политика в России. 1914–1922 гг. – Смоленск, 2000.
31. Щеров И. П. Центропленбеж в России: история создания и деятельности в 1918–1922 гг. – Смоленск, 2000.
32. Щетинина А. С. Беженцы на юге Западной Сибири 1914–1923 гг.: источники и методы изучения: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09. – Барнаул, 2007.
33. Gatrell P. A Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I. – Bloomington, 1999.
34. Gatrell P. Domestic and international dimensions of population displacement in Russia, 1914–18 // Russia in the age of wars 1914–1945. – Milano, 2000.
35. Grabski W., Zabko-Potopowicz A. Ratownictwo społeczne w czasie wielkiej wojny // Polska w czasie wielkiej wojny (1914–1918). – Т. 2. – Warszawa, 1932.
36. Kornecki J. Oświata polska na Rusi w czasie Wielkiej Wojny. – Warszawa, 1937.
37. Korzeniowski M. Na wygnańczym szlaku. – Lublin, 2001.
38. Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. – Lublin, 2007.
39. Latypowa W. Polacy na południowym Uralu w latach I wojny światowej // Wrocławskie studia wschodnie. – Т. 3. – Wrocław, 1999.
40. Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu w latach I wojny światowej // Ucrainica Polonica. – 2004. – № 1.
41. Mądzik M. Z działalności Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny na Białorusi w latach I wojny światowej // Zapiski Historyczne. – Т. LXI. – 1996. – Z. 1.
42. Pawelczyk W. Polskie placówki opiekuńczo-wychowawcze i szkoły jednoklasowe zorganizowane przez Centralny Komitet Obywatelski w Rosji w latach 1915–1917 // Sprawozdania. Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. – Wydział I. Nauk Historyczno-Społecznych. – Seria A. – 1977/1978. – № 15.
43. Spustek I. Polacy w Piotrogradzie 1914–1917. – Warszawa, 1966.
44. Ślisz A. Prasa polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915–1919). – Warszawa, 1968.
45. Tęgoborski W. Polacy Związku Radzieckiego. Ich pochodzenie, udział w Rewolucji Październikowej i w budownictwie socjalistycznym. Szkic historyczno-opisowy. – М., 1929.